

The conflict between the husband's right of 'Istilaad' (conjugal rights) and jurisprudential rules and the requirements of marriage

Azra Pour Mahmoudabadi¹ , Abdullah Omidifard²

¹. Level 4 seminary student at the Yazd Women's Islamic Seminary (Women's Seminary Management Center, Yazd Provincial Management, Specialized Imam Hussein (AS) Seminary, Family Fiqh), Yazd, Iran. Email: poormahmoudabadiazra@gmail.com.

². Associate Professor, Department of Jurisprudence (Fiqh), University of Qom, Qom, Iran. Email: Omidifard.f@gmail.com.

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 09 April 2026

Received in revised form 17 May 2026

Accepted 14 June 2026

Available online 21 September 2026

Keywords:

Procreation,
Conflict,
Conflict of spousal rights,
Contractual stipulation,
Marriage contract consequences.

ABSTRACT

Objective: This research aims to clarify the essence of the marriage contract and determine whether the right to procreation (istilad) constitutes a 'right' or a 'ruling.' It further seeks to analyze the resulting jurisprudential conflicts and propose solutions to resolve disputes between spouses.

Method: The study employs a descriptive-analytical approach, utilizing primary jurisprudential sources and legal maxims to investigate the nature of procreation and the legal tensions arising from competing marital rights within Imami jurisprudence.

Results: Findings indicate that while procreation is an inherent effect of marriage, a legal conflict emerges when spouses disagree on its necessity—especially concerning physical harm or genetic risks. A tension arises between the wife's right of dominion over her body and the husband's right over his sperm and the rational considerations of parenthood.

Conclusion: The study concludes that these conflicts can be resolved by applying legal maxims such as 'prioritizing the more important over the important' and the 'principle of good companionship,' ensuring a balanced approach that protects both parties and family stability.

Cite this article: Pour Mahmoudabadi, Azra, & Omidifard, Abdullah. (2026). The conflict between the husband's right of 'Istilaad' (conjugal rights) and jurisprudential rules and the requirements of marriage. *Educational Jurisprudence Studies*, 17(20), 1-20. <https://doi.org/10.22034/mft.2026.23374.101>.

© Author(s) retain the copyright.

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/mft.2026.23374.101>

Introduction

The question of *istilad*, the right or claim related to procreation within marriage, has increasingly become a focal point in contemporary Islamic legal and ethical discussions. In traditional jurisprudence, marriage is not merely a contract for companionship or sexual enjoyment, but a comprehensive institution aimed at establishing tranquility, mutual rights, social continuity, the preservation of lineage, and the fulfillment of religious purposes. Yet in modern legal and social contexts, tensions may arise when one spouse seeks to exercise a reproductive right or expectation that appears to conflict with the other spouse's bodily autonomy, health considerations, marital expectations, or the broader purposes of the marriage itself. The emergence of such tensions is not simply a theoretical matter; it reflects real disputes encountered in family law, counseling, and judicial practice, where questions of procreation can divide spouses and destabilize the marital bond. This article addresses the problem of the apparent conflict between the spouses' right of procreation and the principles of Islamic jurisprudence, as well as the requirements and implications of the marriage contract in its contemporary form.

The central concern of the study is whether procreation should be treated as an inherent requirement of the essence of marriage or only as one of the incidental implications of the contract. This distinction is highly significant, because if reproduction is considered an essential constituent of marriage, then contractual conditions that negate it may be legally problematic. If, however, it is understood as part of the contract's general implications and not its core essence, then the possibility of stipulation, negotiation, limitation, or even postponement becomes more open to legitimate variation. The article aims to answer three related questions: first, what is the jurisprudential nature of *istilad*; second, whether it belongs to the essence of the marriage contract or to its general implications; and third, how conflicts between the spouses' reproductive rights and other marital rights should be resolved in accordance with jurisprudential principles. In pursuing these questions, the article seeks to clarify the legal status of *istilad*, examine the nature of its relation to the marriage contract, and explore jurisprudential mechanisms for resolving conflicts arising from competing rights between spouses.

Method

The research adopts a descriptive-analytical method based on jurisprudential and legal sources. It surveys classical and contemporary *fiqh* discussions, compares scholarly views on the nature of reproductive entitlement, and evaluates the issue through concepts such as contract essence, contract implication, rights, obligations, and the jurisprudential rules governing conflict and prioritization. The article proceeds conceptually by defining core terms, including right, conflict, *tazahum*, and *istilad*, in order to establish a precise analytical framework and to prevent conceptual ambiguity. The study relies on primary jurisprudential and legal references alongside scholarly commentary, examining how different schools and authors have approached the question of reproduction, contractual conditions, and the scope of marital obligations. Through this approach, the study seeks not merely to present doctrinal positions,

but to assess their practical relevance to marital disputes and to derive workable jurisprudential solutions applicable to contemporary family law and judicial reasoning.

Results

The findings of the article indicate, first, that *istilad* should not be regarded as part of the essential nature of the marriage contract, but rather as one of the implications of the contract's general scope. This distinction is crucial, because the essential essence of marriage is fulfilled by lawful union, mutual consent, and the establishment of a legitimate marital relationship, whereas procreation is a possible and often expected outcome, but not necessarily an inseparable defining element. Consequently, the view that every marriage must necessarily include a binding right to reproduction is not supported in the same way as claims concerning the fundamental legality of marital intimacy or cohabitation. Second, the study suggests that the right to procreation cannot be treated in isolation from other rights and interests within marriage. In certain cases, a spouse may claim a reproductive right while the other spouse may invoke bodily integrity, personal dignity, health concerns, or contractual conditions agreed upon at the time of marriage. Such cases produce not a simple logical contradiction, but a practical conflict among rights and values, which requires careful balancing rather than automatic priority.

The article argues that this conflict should be resolved not through absolutist reasoning, but through jurisprudential balancing. In this regard, the rules of *ahamm wa muhim*, benefit-based assessment, and the principle of good marital conduct provide important interpretive tools that enable the jurist to weigh competing interests in light of the actual circumstances. Third, the article emphasizes that Islamic jurisprudence does not endorse a one-dimensional view of marriage. Rather, marriage is a moral, social, and legal institution in which mutual rights must be observed with fairness and restraint, and in which the interests of both spouses and the family as a whole must be considered. Accordingly, the dispute over procreation should be handled in a way that preserves family stability, prevents coercion, and respects legitimate expectations on both sides. The study also notes that, in light of jurisprudential disagreement, a stipulation against childbearing within the marriage contract may be judged differently depending on how it is framed, whether it negates an essential element or merely regulates a non-essential implication. This leaves room for nuanced legal analysis rather than categorical judgment, and emphasizes the importance of intention, context, and the overall purposes of marriage.

Conclusions

The article concludes that the right of *istilad* should be understood as connected to the broader implications of marriage rather than to its essential core. This conclusion has practical consequences: it means that the issue of reproduction in marriage must be approached through contextual interpretation, contractual analysis, and jurisprudential balancing rather than through rigid essentialism. Where conflicts arise between spouses regarding procreation, the solution is not necessarily to privilege one party absolutely, but to consider the hierarchy of interests, the specific facts of each case, and the legitimate expectations of both spouses. The study ultimately recommends a justice-oriented and conciliatory approach. The principles of *ahamm wa muhim*,

public and family welfare, and husn al-mu'ashara can together guide jurists and legal practitioners in resolving disputes concerning reproduction within marriage. Such an approach protects the dignity of both spouses, preserves the integrity of the family unit, and remains faithful to the flexible yet principled character of Islamic jurisprudence. In this way, the article contributes a contemporary fiqh-based framework for understanding reproductive rights in marriage and for managing tensions between marital rights, contractual stipulations, and the moral purposes of the marital bond.

تعارض حق استیلااد زوجین با قواعد فقهی و مقتضیات نکاح

عذرا پور محمودآبادی^۱ و عبدالله امیدی فرد^۲

۱. نویسنده مسئول، طلبه سطح ۴ (مرکز مدیریت حوزه علمیه خواهران، مدیریت استان یزد، مدرسه علمیه تخصصی امام حسین علیه السلام سطح ۴، فقه خانواده) یزد، ایران. رایانامه: poormahmoodabadiazra@gmail.com

۲. عبدالله امیدی فرد، دانشیار گروه فقه دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: Omidifard.f@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: این مقاله به بررسی تعارض حق استیلااد زوجین با قواعد فقهی و مقتضیات عقد نکاح می‌پردازد و می‌کوشد جایگاه فقهی فرزندانآوری، امکان شرط عدم استیلااد، و حدود حقوق متقابل زن و شوهر را در پرتو فقه امامیه تبیین کند. همچنین به دنبال یافتن راهکارهای فقهی برای حل تعارض حقوقی میان زوجین در مسائل مربوط به باروری و کنترل تولیدمثل است.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰

روش پژوهش: پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و بر پایه منابع فقهی، روایی و قواعد عام فقهی انجام شده است. در این پژوهش، ادله موافق و مخالف اعتبار شرط عدم استیلااد، مفهوم مقتضای ذات و مقتضای اطلاق عقد نکاح، و نیز قواعدی مانند لاضرر، لاجرح، سلطنت، اهم و مهم و حسن معاشرت بررسی و تحلیل شده است.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد استیلااد برخلاف برخی دیدگاه‌ها، از «مقتضیات ذات» عقد نکاح نیست، بلکه از «مقتضیات اطلاق» آن محسوب می‌شود؛ ازاین‌رو، اصل فرزندانآوری در نکاح مطلوب و مورد تأکید شارع است، اما الزام به آن به صورت مطلق از ماهیت عقد استفاده نمی‌شود. بر این اساس، شرط عدم استیلااد در ضمن عقد نکاح، در صورت عدم تعارض با موازین شرعی و عرفی، از نظر فقهی معتبر است. همچنین یافته‌ها حاکی از آن است که در صورت بروز تعارض میان حقوق زوجین مانند حق زوج بر سلامت بدن و حق زوج بر استیلااد یا تعارض با حق حیات جنین، نمی‌توان به سادگی یکی را بر دیگری مقدم دانست، بلکه نیاز به استفاده از قواعد موازنه‌ای است و قواعدی مانند لاضرر، لاجرح و اهم و مهم در حل تعارض نقش تعیین‌کننده دارند.

کلیدواژه‌ها:

استیلااد،

تعارض،

تزام حقوق زوجین،

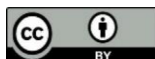
شرط ضمن عقد،

مقتضای عقد نکاح.

نتیجه‌گیری: بر اساس این پژوهش، حق استیلااد در فقه امامیه حقی مشترک و قابل تنظیم در چارچوب مصالح و شرایط واقعی زوجین است. بنابراین، در صورت تعارض، باید با تکیه بر قواعد فقهی همچون قاعده «اهم و مهم» در موارد تهدید سلامت یا حیات و با رعایت «حسن معاشرت» بر پایه مدارا و توافق دوجانبه، «مصلحت‌سنجی» با توجه به شرایط خاص خانواده و جامعه و پرهیز از تحمیل ضرر، میان اقتضائات نکاح و حقوق متقابل زوجین توازن برقرار کرد.

استناد: پور محمودآبادی، عذرا؛ امیدی فرد، عبدالله (۱۴۰۵). تعارض حق استیلااد زوجین با قواعد فقهی و مقتضیات نکاح. *مطالعات فقه تربیتی*، ۱۳ (۲۵)، ۱-۲۰.

<https://doi.org/10.22034/mft.2026.23374.1010>

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی علیه السلام العالمیه.

مقدمه

اسلام به عنوان یک دین جامع، به مسئله حقوق خانواده نگاه ویژه دارد. یکی از مباحث مهم در این حوزه بحث تعارضات استیلا در زوجین است. تحولات سبک زندگی نوین، زنان را در مسیری قرار داده تا ضمن حفظ خانواده، مشارکتی فعال در اجتماع داشته باشند. در چنین حالتی بعضاً داشتن فرزند برای زوجین مشقت یا ممکن نیست. ضرورت تحقیق در این موضوع، از این جهت بیشتر آشکار می شود که بر اساس دیدگاه عدالت محور اسلام، استیلا در حق برای زوجین است؛ اما برخی برای فرار از مشکلات، عدم فرزندآوری یا محدودیت در آن را شرط کرده و موجب اختلافاتی در زندگی مشترک می شوند.

فرزندآوری موهبتی الهی و مایه خیر و برکت دنیوی و اخروی است. در روایات زیادی از پیامبر ﷺ و ائمه معصومین (علیهم السلام) در خصوص اهمیت استیلا، تشویق به تکثیر نسل و نقش فرزندان مورد تأکید قرار گرفته است (حر عاملی، ۱۴۱۶ق: ۳۵۷/۲۱؛ قمی، ۱۳۶۳: ۴۸۱/۳). بدون تردید زوجین در مسئله استیلا، نسبت به یکدیگر حقوقی دارند که رعایت آن می تواند در تداوم زندگی تأثیر بسزایی داشته باشد.

حکم اولی استیلا استحباب است. در شرع مقدس زوجین می توانند در ضمن عقد ازدواج یا عقدی دیگر هر شرطی که مخالف مقتضای ذات عقد نباشد بیاورند (موسوی خمینی، ۱۳۹۲: ۳/۵۳۹). یکی از این شروط، شرط استیلا یا عدم آن است. با توجه به تأکیدات اسلام برخی فقها هدف اصلی شارع از جعل نکاح را فرزندآوری می دانند، در نتیجه شرط عدم آن در ضمن عقد نکاح را خلاف مقتضای ذات عقد می دانند (میرزای قمی، ۱۳۸۵: ۲/۹۱۹). مقاله پیش رو ابعاد این مسئله را بررسی و دلایل مشروعیت و عدم مشروعیت شرط مذکور با استناد به روایات و نظر فقها بیان کرده است. همچنین در فرضی دیگر چنانچه زوجین شرط عدم فرزندآوری نمایند به بررسی تعارضات حق استیلا با قواعد فقهی و نیز تعارض حق استیلا با حق استمتاع نسبت به طرف مقابل پرداخته می شود.

بر همین اساس در پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با استفاده از روش کتابخانه ای هدف این است که تا حد امکان، با استفاده از منابع فقهی معتبر و با ارائه استدلال بر مبنای مصالح عقلایی به بررسی جامع تعارضات زوجین در زمینه استیلا بپردازد و زوجین با استفاده از شرط و راهکارهای مناسب مانند مصلحت اندیشی، حسن معاشرت و آگاهی نسبت به هر امری در زندگی از جمله حق استیلا و دیگر حقوق خویش بتوانند اختلافات را از زندگی حذف کرده و با سازش و از بین بردن تعارضات و در نظر گرفتن حق مشترک استیلا، نعمت داشتن فرزند را تجربه کرده و محیط خانواده را به محلی سرشار از آرامش و امنیت تبدیل کنند.

پیشینه پژوهش

موضوع «تعارض حق استیلا در زوجین با قواعد فقهی و مقتضیات نکاح» از جمله مباحثی است که تاکنون اثر جامع و مستقلی در این زمینه تدوین نشده است. برخی از پژوهش های مرتبط با موضوع حاضر که انجام شده است به شرح زیر می باشد:

مقاله «شرط باروری یا عدم باروری در نکاح» (محمدعلی حجازی و فاطمه بداغی، فصلنامه شورای فرهنگی و اجتماعی زنان و خانواده، شماره ۶۴، تابستان ۱۳۹۳) به چاپ رسیده است.

در این مقاله به جایگاه و تبیین حق استیلا در نکاح اشاره نکرده و ضمانت اجرایی حق استیلا را تنها در قالب شرط ضمن عقد بررسی کرده و به تعارض حق استیلا و جایگاه اشاره ای نکرده است.

مقاله «ضمانت اجرایی حق فرزندآوری زوجین در حقوق ایران» (لیلا هنرور، چاپ در هشتمین اجلاس بین المللی حقوق و توسعه پایدار جامعه مدنی، سال ۱۳۹۸) بر اساس یافته های ارائه شده در مقاله مذکور به بررسی حقوق و جایگاه هر کدام از زوجین در صورت مخالفت طرف مقابل برای فرزندآوری به دلایل شخصی در حقوق ایران می پردازد. نویسنده در این مقاله به صورت کوتاه

برخی مباحث فقهی این حق را بیان نموده و این موضوع را باهدف نگاه حقوقی مورد پژوهش قرار داده است و به قواعد فقهی و مقتضیات نکاح اشاره‌ای نکرده است.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، پژوهش‌های موجود یا صرفاً بر شروط ضمن عقد متمرکز بوده و یا فاقد نگاهی جامع به قواعد فقهی و مقتضیات نکاح در تعارض با حق استیلااد هستند. از این رو، ضرورت دارد پژوهشی با تمرکز بر استنباط فقهی و تحلیل حقوقی این تعارض انجام شود.

روش پژوهش

این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با استفاده از روش کتابخانه‌ای تدوین شده است. در این نوشتار، برای دستیابی به اهداف تحقیق، ابتدا منابع معتبر فقهی و حقوقی گردآوری شده و سپس با ابزار فیش‌برداری، آراء فقها و مستندات قانونی بازخوانی شده است. در مرحله بعد، با استفاده از روش استنباط فقهی و تحلیل حقوقی، تلاش شده تا نسبت میان حق استیلااد و مقتضیات نکاح تبیین شده و راهکارهای فقهی-حقوقی جهت رفع تعارضات ارائه گردد.

مفاهیم

۱. حق

واژه «حق» به معنای ثبوت و ثابت و نقیض باطل است و جمع آن حقائق و حقوق هست (ابن منظور، ۱۴۱۶ق: ۳/ ۲۵۵). و در اصطلاح برخی از فقها همچون آخوند خراسانی و امام خمینی و واژه حق را امری اعتباری می‌دانند (آخوند خراسانی، ۱۴۰۶ق: ۴؛ موسوی خمینی، ۱۳۹۲: ۱۶/۴) جوادی آملی حق را سلطنت فعلیه‌ای می‌داند که با فرض یک‌طرف قابل‌تصور نیست. از نظر ایشان حق دوطرفه هست و بدون فرض ذی‌حق و مقابل حق، ممکن نمی‌باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۵: ۲۴).

۲. تعارض

واژه «تعارض» مصدر باب تفاعل و در دو معنای آشکار و ابراز کردن و پنهان کردن در مقابل طول و درازا هست (فراهیدی، ۱۴۰۹ق: ۲۷۱/۱). در اصطلاح عبارت است از ناسازگاری مدلول و مفهوم دو دلیل به گونه تناقض یا تضاد (انصاری، ۱۴۱۷ق: ۲/ ۷۵۰) و در تعریفی دیگر چنین آمده است: از برخورد مدلول دو یا چند دلیل کامل عرفی در مرحله جعل و انشا اعم از اینکه قابلیت جمع عرفی بین ادله موجود باشد یا نه (حسینی، ۱۳۸۸: ۵۶).

۳. استیلااد

واژه «استیلااد» از ریشه عربی «ولد» و باب استفعال از مصدر استولد است. (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۹۸) در کتب لغوی، معانی متعددی برای استیلااد ذکر شده است، از جمله: به معنای طلب فرزند از همسر یا تولید نسل (فیومی، ۱۴۱۴ق: ۱/ ۶۷۱) لقاح و بارداری کردن زن، اعم از آزاد یا کنیز (انصاری، ۱۴۱۵ق: ۳/ ۱۶۵) و در برخی کتب به قابلیت زادآوری در مقابل نازایی و عقیم بودن که به توانایی مرد یا زن برای تولید نسل اشاره دارد (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق: ۷/ ۶۵).

در اصطلاح فقه، استیلااد مفهومی هم‌راستا با معنای لغوی دارد و به تولید نسل در چارچوب نکاح اطلاق می‌شود. محقق کرکی استیلااد را به معنای عقیم نبودن تعریف کرده است (محقق کرکی، ۱۴۱۴ق: ۳۱۶/۱۳). صاحب جواهر حقی لازم برای زوجین می‌داند که با مقاصد نکاح، مانند حفظ نسل، مرتبط است (نجفی، ۱۳۶۲: ۱۸۳/۳۴). در این مقاله، استیلااد به معنای فرزندآوری در چارچوب عقد نکاح و شرط عدم استیلااد به عنوان تعهدی برای خودداری از فرزندآوری تعریف می‌شود.

یافته‌های پژوهش

۱. ماهیت استیلا در فقه

در فقه امامیه، استیلا به معنای فرزندآوری و تولید نسل در چارچوب عقد نکاح، یکی از مقاصد شرعی ازدواج محسوب می‌شود. فقها در مورد ماهیت استیلا دو دیدگاه اصلی دارند: برخی آن را «حکم» شرعی می‌دانند که ثابت و غیرقابل تغییر است و به فعل فرزندآوری، نه شخص تعلق می‌گیرد و قائل‌اند با مفهوم اسقاط تنافی دارد، زیرا با اسقاط حق فرزندآوری، قدرت جسمی و جنسی او بر فرزندآوری همچنان باقی است (خوانساری نجفی، ۱۳۷۳ق: ۴۲/۱). در مقابل، برخی دیگر استیلا را «حق» زوجین می‌دانند که قابل انتقال، ایجاد تعهد یا اسقاط است و به زوج یا زوجه وابسته است. برای مثال، شهید ثانی آن را به عنوان یک حق برای زوجین در تولیدمثل می‌داند (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق: ۷/۵۶).

قرآن کریم ازدواج و فرزندآوری را به عنوان وسایل حفظ نسل و آرامش زوجین می‌داند و فرزندآوری را به عنوان یکی از اهداف نکاح معرفی می‌کند (روم: ۲۱). برخی از فقها معتقدند استیلا جزء ماهیت شرعی عقد نکاح نیست، بلکه از مقتضیات اطلاق عقد است و الزام به فرزندآوری در آن شرط نشده است (خوئی، ۱۴۱۰ق: ۲۸۴/۲). این دیدگاه، استیلا را واجب نمی‌داند، مگر در مواردی که کاهش جمعیت مسلمانان در جامعه‌ای منجر به تحدید نسل و حفظ حکومت اسلامی باشد (شیرازی زنجانی، ۱۳۸۲: ۱۳۶۲/۴).

۲. جایگاه حق استیلا در ساختار عقد

در ساختار عقد نکاح درباره تعلق حق استیلا زوجین دو دیدگاه مقتضای ذات عقد نکاح و مقتضای اطلاق عقد نکاح مطرح هست. پرسش اصلی این است که آیا فرزندآوری از مقتضیات ذاتی نکاح است یا صرفاً یکی از آثار مترتب بر آن هست.

مقتضای ذات عقد نکاح، اثری است که بدون آن، عقد از نظر شرعی یا عرفی محقق نمی‌شود و فقدان این اثر، عقد را باطل می‌کند (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۹: ۲/۴۷۲). مانند علقه زوجیت که به عنوان پیوند حقوقی و عرفی میان زوجین، جوهر اصلی نکاح محسوب می‌شود (شیرازی زنجانی، ۱۳۸۲: ۵۶۷۳/۱۷). مقتضای اطلاق عقد امری فرعی است، که هرگاه عقد به طور مطلق یعنی بدون قید و شرط واقع شود عقد اقتضای آن امر را می‌نماید و منظور مستقیم و اصلی متعاقدين نیست، بدین جهت آنان می‌توانند با درج شرط و قید در عقد، اقتضای مزبور را تغییر دهند (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۹: ۲/۴۷۳). شرط، وصفی است که یا حکمت عقد را کامل می‌کند یا کمالی را به آن می‌افزاید، مشروط بر اینکه با مقتضای ذات عقد در تعارض نباشد (شهیدی، ۱۳۳۲: ۳۱).

با توجه به تعریف مذکور علقه زوجیت و محرمیت تنها امری است که به دنبال عقد نکاح ایجاد و جزء جدانشدنی عقد نکاح هست و عقد بدون آن قوام ندارد. فرزندآوری از آثار و اهداف عقد نکاح محسوب می‌شود و چنین رابطه‌ای با عقد نکاح ندارد و بدون آن نیز عقد نکاح قوام دارد. اکثر فقهای امامیه قائل‌اند که فرزندآوری مقتضای ذات عقد نکاح نیست (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق: ۷/۲۸۱). دلایلی همچون مقید نبودن عقد نکاح به فرزندآوری، استحباب انتخاب زن ولوده نه وجوب آن و مقید نبودن آیات و روایات نکاح به وجوب فرزندآوری نشان می‌دهد که فرزندآوری مقتضای ذات عقد نکاح نیست (قرا ملکی، ۱۳۸۸: ۶-۷).

در بررسی موارد فوق، مقید نبودن عقد نکاح با آیات و روایت مربوط به نکاح، نمی‌تواند اثبات کند که فرزندآوری مقتضای ذات عقد نکاح نیست. راه صحیح آن است که چنانچه عقد نکاح بدون آن قابل تصور نباشد مقتضای ذات عقد و اگر قابل تصور باشد مقتضای اطلاق عقد هست. البته در مورد استحباب، انتخاب زن ولوده دلیل نیست اما می‌تواند مؤید بر مقتضای ذات نبودن فرزندآوری تلقی شود و فقها آن را در زمره احکام استحبابی اختیار زوجه نه احکام وجوبی بیان کرده‌اند (شهید اول، ۱۴۱۱ق: ۱۷۳؛ انصاری، ۱۴۱۵ق: ۳۲). لذا وقتی که انتخاب همسر ولوده مستحب باشد، نمی‌توان وجوب فرزندآوری از آن کرد. شهید اول نیز صفت ولوده بودن را در کنار صفاتی همچون باکره بودن و اصالت خانوادگی بیان می‌کند (شهید ثانی، ۱۴۱۰ق: ۱۷۳).

آیات قرآنی مانند «وَيُمَدِّكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ» (نوح: ۱۲) فرزندان را نعمتی الهی می‌دانند، اما این امر به معنای الزام شرعی فرزندآوری نیست. حکمت‌های عقد مانند تولیدمثل الزام‌آور نیستند، بلکه علقه زوجیت، اثر ذاتی نکاح است (محقق داماد، ۱۳۸۱: ۷۲). فقهایی چون صاحب جواهر، مرحوم نائینی و سبحانی معتقدند که استیلا مانند نفقه و ارث از حکمت‌های نکاح و مترتب بر

این علقه‌اند و مقتضای ذات آن نیست. زن می‌تواند شرط کند که توالد نداشته باشد و این شرط، چون مخالف ذات عقد نکاح نیست، معتبر است (نجفی، ۱۳۶۲: ۹۸/۳۰؛ نائینی، ۱۳۷۳ق: ۹۵/۲؛ سبحانی تبریزی، ۱۴۱۶ق: ۸۸/۲). روایات مربوط به جواز عزل این دیدگاه را تأیید می‌کنند، زیرا عزل به عنوان روشی برای پیشگیری از بارداری، نشان‌دهنده اختیاری بودن فرزندآوری است. برخی نیز جواز استفاده از وسایل پیشگیری بدون اذن شوهر را، مشروط بر عدم آسیب به حقوق زناشویی، پذیرفته‌اند (خوئی، ۱۴۱۰ق: ۲۸۴/۲). شرط عدم فرزندآوری، به دلیل عدم تعارض با علقه زوجیت که مقتضای ذات نکاح هست، مشروع و نافذ است. (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق: ۲۸۱/۷). این شرط مشابه شروط دیگر مانند عدم تمتع یا عدم خروج از شهر، به عنوان سلب عمل مباح تلقی می‌شود. اصل اباحه و نبود دلیل صریح بر حرمت نیز این مشروعیت را تقویت می‌کند (محقق کرکی، ۱۴۱۴ق: ۵۰۳/۱۲). اما در صورت نقض شرط و وقوع بارداری، نسب فرزند و حقوق او محفوظ است، زیرا اماره فراش حاکم خواهد بود (موسوی خمینی، ۱۳۹۲: ۱/۳۶۰). با توجه به تعاریف فوق چنانچه فرزندآوری مقتضای ذات عقد نکاح باشد به هر دو زوجین تعلق می‌گیرد و اگر مقتضای اطلاق عقد نکاح باشد باید بررسی نمود که حق استیلا در این صورت متعلق به زوج، زوجه یا حق مشترک هست.

۳. تعارض حق استیلا

در موضوع فرزندآوری بین زوجین تعارضاتی پیش می‌آید که در این مقاله تلاش شده در دو بخش تعارض با قواعد فقهی و با حق استمتاع مورد بررسی قرار بگیرد.

۳-۱. تعارض حق استیلا با قواعد فقهی

۳-۱-۱. لاضرر

قاعده «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام» از اصول کلی فقه اسلامی است که هرگونه حکم یا عملی را که موجب زیان فردی یا جمعی شود، نفی می‌کند. از دیدگاه برخی فقها، از جمله شیخ انصاری، قاعده لا ضرر حکم ساز نیست بلکه نافی حکم ضرری است؛ یعنی اگر شارع، حکمی را وضع کرده که موجب زیان شود، این حکم به وسیله قاعده لا ضرر رفع می‌گردد (انصاری، ۱۴۲۰ق: ۳۴۲/۳). برخی دیگر مانند شهید صدر، دامنه این قاعده را گسترده‌تر دانسته‌اند و معتقدند حتی در احکام تریخی نیز اگر سبب ضرر به دیگری شود، لا ضرر مانع آن خواهد شد (صدر، ۱۴۱۷ق: ۴۹۲/۵). بنابراین، در اسلام هرگاه ضرر تحقق یابد، به صرف وجود آن، حکم اولیه تغییر می‌یابد و شارع به استمرار آن رضایت ندارد. اگر بارداری به ضرر جدی مانند خطر جانی برای زوجه منجر شود، او می‌تواند از فرزندآوری خودداری کند.

در مسئله استیلا، گاه میان خواست زوج برای فرزنددار شدن و آسیب جسمی یا روانی زوجه تعارض ایجاد می‌شود. در چنین تعارضی، عنوان ثانوی «لا ضرر» جاری بوده و مانع حکم اولیه می‌شود (شوشتری مرعشی، ۱۴۲۷ق: ۱۶۴/۲). اگر درخواست فرزندآوری از سوی یکی از زوجین به ضرر جسمی مانند ناهنجاری‌های ژنتیکی جنین، خطر جانی و روانی مانند افسردگی شدید، ضرر مالی هزینه‌های سنگین درمان یا نگهداری فرزند در شرایط خاص طرف مقابل منجر شود، تعارضی میان حق استیلا و قاعده لا ضرر ایجاد می‌شود. به عنوان نمونه، اگر زنی چند فرزند داشته و بارداری مجدد برای او موجب مشکلات شدید جسمی، رحمی یا خطر جانی شود، ادامه بارداری یا اجبار به آن محذور شرعی دارد. در چنین فرضی، باید بین دو ضرر موجود، اهم را برگزید و ضرر بزرگ‌تر را دفع کرد؛ بنابراین، مانع اعمال حق استیلا است و زن می‌تواند از بارداری مجدد جلوگیری کند و شرعاً مأذون است. همچنین در مواردی که جنین قبل از دمیده شدن روح باشد و وجود آن به تشخیص پزشکان، جان مادر را تهدید کند یا سبب آسیب جدی به مادر شود یا نقض‌های قطعی ژنتیکی در جنین وجود دارد، سلطنت و مالکیت او بر رحمش اقتضا می‌کند که جان خود را از خطر نجات دهد هرچند زوج مخالفت نماید و خواستار فرزند باشد (سیستانی، ۱۴۱۷ق: ۴۶۳/۱). برای اثبات آن می‌توان به چهار دلیل استناد کرد.

۱. خداوند می‌فرماید: «مَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (حج: ۷۸) چنانچه وجود این جنین و نگهداری آن موجب عسر و حرج برای مادر شود، می‌تواند با استناد به این آیه سقط جنین نماید چراکه خداوند متعال حکم حرجی را نفی کرده است.

۲. اسلام به واسطه قاعده لا ضرر حکم ضرری را نفی کرده است و نیز علاوه بر حکم ضرری، چنانکه بیان شد حکم به جواز امری می‌کند که به واسطه آن بتوان حکم ضرری را دفع نمود. ممکن است اشکال شود که در اینجا تعارض دو ضرر هست که یکی جان مادر را تهدید می‌کند و ضرر دیگر وجود جنین را تهدید می‌کند. در پاسخ به این اشکال می‌توان گفت این موضوع تعارض دو ضرر نیست و ضرری که متوجه مادر است مهم‌تر است و جنین در مرحله قبل از حلول روح واژه انسان بر او صادق نیست و قاعده لا ضرر در آن جاری است. سقط جنین پیش از ولوج روح، در صورت ضرورت پزشکی، جایز و از موارد ایذا هست که در اینجا حرام است (شیری زنجانی، ۱۳۸۲: ۱۱۵۱/۴).

۳. در حدیث رفع (حر عاملی، ۱۴۱۶ق: ۲۴۹/۸) یکی از منتهایی که خداوند بر امت پیامبر ﷺ نهاده برداشتن حکم رفتار و اعمال خلاف شرعی است که از روی اضطراب انجام شده باشد. مادر می‌تواند با استناد به اطلاق حدیث رفع نسبت به سقط جنین خود که از روی اضطراب هست اقدام کند.

۴. بنای عقلا دلالت می‌کند که حفظ مادر مهم‌تر از حفظ جنین است و مادر این حق را دارد که در صورتی که شرایط آن وجود دارد سقط جنین انجام دهد. همچنین در مراحل اولیه جنین چنانچه به واسطه آن به اعضای بدن مادر خسارت وارد شود، دیه خسارت به مادر بیش از دیه جنین است. پس از نظر شارع مادر و جان او بالرشتر از جنین است و مؤید حکم عقل نیز هست. پس در صورت تعارض حق استیلا با ضرر جدی به همسر، قاعده لا ضرر اولویت دارد و این حکم، نه تنها از جهت فقهی موجه است بلکه می‌تواند نوعی حمایت شرعی نسبت به زوجه تلقی گردد و حق استیلا در زوج تعلیق می‌شود و تکلیف تمکین در فرزندآوری را ساقط می‌کند (موسوی خمینی، ۱۴۲۲ق: ۲۸۳/۳-۲۸۴).

هر نوع ضرر غیرمالی، بر ضرر مالی مقدم است؛ زیرا بسیاری از ضررهای جسمی یا روحی قابل جبران نیستند، درحالی که ضرر مالی در اکثر موارد قابل جبران است. معیار این تقدم، عرف و شدت ضرر است. از دیدگاه فقها، در تراحم دو ضرر مانند ضرر زن در بارداری و ضرر مرد در ناباروری، باید شدت، دوام و جبران‌ناپذیری آن‌ها سنجیده شود و حکم شارع بر عدم رضایت به ضرر شدیدتر قرار گیرد (خوانساری نجفی، ۱۳۷۳ق: ۲۲۳/۲). درواقع می‌توان گفت که قاعده لا ضرر نه تنها در مقام نفی احکام ضرری، بلکه در تنظیم روابط خانوادگی نیز نقش کارکردی دارد و می‌تواند مبنایی برای حقوق زوجین در جلوگیری از استیلا زیان‌آور باشد. این قاعده از حیث امتنان و عدالت اجتماعی، یکی از مؤثرترین اصول در تطبیق فقه بر مسائل جدید خانوادگی است.

۳-۱-۲. لزوم عقد

شرط عدم فرزندآوری، از فروع فقه نکاح است که در آن بررسی می‌شود آیا زوجین می‌توانند در ضمن عقد ازدواج شرط کنند که فرزندی به دنیا نیاورند یا خیر؟ این مسئله به دو صورت به عنوان شرط در ضمن عقد دائم یا موقت، مطرح می‌گردد.

۳-۱-۲-۱. شرط عدم استیلا در نکاح دائم

فقها در خصوص شرط عدم فرزندآوری به صورت دائم در نکاح اختلاف نظر دارند. گروهی با استناد به قاعده «المؤمنون عند شروطهم» و روایات لزوم وفای به عهد، صحت این شرط را تأیید کرده‌اند. فرزندآوری حقی قابل اسقاط است و می‌توان در ضمن عقد از آن صرف نظر کرد. شهید ثانی استیلا را جزء ماهیت نکاح نمی‌داند (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق: ۲۸۱/۷). امام خمینی رحمته الله پذیرش این شرط را مشروط به رضایت زوج دانسته‌اند. (موسوی خمینی، ۱۳۹۲: ۳۱۹/۲).

در مقابل، عده‌ای شرط عدم فرزندآوری دائم را به دلیل تعارض با حقوق طبیعی زوجین و حکمت نکاح، فاقد قابلیت اجرا می‌دانند (میرزای قمی، ۱۳۸۵: ۹۱۹/۲). آن‌ها این شرط را از مصادیق تحریم حلال و خلاف مقتضای اصل عقد می‌دانند (رجایی، ۱۳۷۹: ۲۵۸). این گروه به روایاتی استناد کرده‌اند؛ از امام رضا علیه السلام در مورد ازدواج با شرط عدم فرزند سؤال شد و آن حضرت فرمودند: «لا أحب» که نشانگر کراهت شرط است. (حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۳۰۲/۲۱) امام باقر علیه السلام نیز شرط واگذاری طلاق و جماع به زن را رد کرده و آن را مخالف سنت دانسته‌اند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۲۸۹/۲۱).

برخی معتقدند مخالفت روایات مذکور به دلیل «شرط نتیجه» بودن است. اما اگر مرد در ضمن عقد متعهد به عزل شود، این یک شرط فعل است و مانعی ندارد (مکارم شیرازی، ۱۴۲۴ق: ۶/ ۱۰۵). برخی مراد از جواز عزل را نه دائمی، بلکه به صورت قضیه جزئی می‌دانند (شبیری زنجانی، ۱۳۸۲: ۴/ ۱۳۶۲). عده‌ای سلب دائمی حق فرزندآوری را خلاف غرض شرعی نکاح دانسته و آن را حرام می‌دانند (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ق: ۲/ ۳۸۷). در مقابل، فقیهانی چون سیستمی این شرط را صحیح ولی مکروه دانسته‌اند (سیستمی، ۱۴۱۷ق: ۳/ ۲۸۲). در نهایت، شرط عدم استیلا تا زمانی که موقت و عقلایی باشد، صحیح است، اما شرط دائمی آن در عقد دائم فاقد وجهت فقهی است. گرچه فقه اسلامی در اصل چنین شرطی را نامشروع نمی‌داند، اما با توجه به وضعیت کنونی جامعه ایران، حکم ثانوی می‌تواند این شرط را ناپسند یا ممنوع بداند.

۳-۱-۲-۲. شرط عدم استیلا در نکاح موقت

در نکاح موقت، شرط عدم استیلا به دلیل ماهیت متفاوت این عقد که بیشتر تمرکز بر محرمیت و استمتاع می‌باشد، معمولاً مشروع تلقی می‌شود. فقها این شرط را مشابه شرط ارث و نفقه در نکاح موقت می‌دانند که با توافق طرفین معتبر است (مکارم شیرازی، ۱۴۲۴ق: ۵/ ۶۶). شرط عدم فرزندآوری جزء مقتضای اطلاق عقد نکاح در ازدواج موقت می‌باشد، مگر اینکه خلاف آن یعنی فرزندآوری شرط شود و از مصادیق سلب جزئی حق می‌باشد؛ همان گونه که شرط عدم استمتاع در نکاح موقت صحیح می‌باشد، شرط عدم فرزندآوری نیز صحیح و خالی از اشکال است (شبیری زنجانی، ۱۳۸۲: ۲۳/ ۷۳۱۸-۷۳۱۹). بنابراین برای رفع تعارضات، شرط باید معقول و با رضایت کامل زوجین باشد. در نکاح موقت، این شرط به دلیل انعطاف‌پذیری بیشتر عقد، مقبولیت بیشتری دارد، اما در نکاح موقت طولانی مدت مانند ۹۹ سال، به دلیل شباهت به نکاح دائم باید با احتیاط تنظیم شود (شبیری زنجانی، ۱۳۸۲: ۲۳/ ۷۳۱۹).

۳-۲. تعارض حق استیلا با حق استمتاع

در فقه امامیه، شرط ضمن عقد از عناصر تأثیرگذار بر اعتبار و آثار عقد محسوب می‌شود. فقها در بررسی شروطی که ممکن است با مقتضای عقد منافات داشته باشند، دو معیار را در نظر گرفته‌اند: نخست، اینکه شرط مخالف با ذات و حقیقت عقد باشد؛ دوم، اینکه شرط با آثار طبیعی عقد تعارض داشته باشد. شرط عدم وطی از جمله شروطی است که درباره‌ی آن اختلاف نظر وجود دارد. برخی فقها آن را مخالف مقتضای ذات عقد دانسته و گروهی دیگر، با استناد به روایات معتبر، آن را شرطی جایز و عقلایی تلقی کرده‌اند.

در دو روایت معتبر از امام صادق علیه السلام تعبیر «افتضاض» آمده است که به معنای ازاله بکارت است (حر عاملی، ۱۴۱۶ق: ۲۱/ ۷۲ و ۲۵۹). این دو روایت دلالت می‌کنند بر جواز شرطی که بر اساس آن زوج متعهد شود ازاله بکارت نکند. در «ذخیره المعاد» با استناد به این روایت حقیقت نکاح را مالکیت و حلیت بضع دانسته و فعلیت استمتاع را جزو ماهیت نکاح نمی‌داند (حائری مازندرانی، ۱۳۹۶ق: ۷۶۴) شهید ثانی در مسالک الأفهام، شرط عدم نزدیکی را موجب بطلان عقد نکاح نمی‌داند، بلکه معتقدند وطی از آثار تبعی عقد است و مقتضای ذات آن نیست (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق: ۱/ ۵۲۴). اکثر فقه‌های امامیه نیز صحت این شرط را در عقد دائم و منقطع پذیرفته‌اند و از نظر ایشان، استمتاعات جنسی از آثار فرعی عقد نکاح هستند و شامل آثار ذاتی آن نمی‌شوند (خویی، ۱۴۱۰ق: ۲/ ۲۸۳؛ انصاری، ۱۴۱۵ق: ۲۸۱). از این رو شرط عدم وطی، جایز می‌باشد (موسوی خمینی، ۱۳۹۲: ۴/ ۴۴۷؛ ایروانی، ۱۳۸۵: ۲/ ۳۷۲). آیت‌الله بهجت نیز این شرط را معتبر دانسته است مشروط بر اینکه شرط عقلایی و غیرسفیهانه باشد. ایشان می‌فرمایند: این شرط گرچه با مبانی نکاح سازگاری ندارد اما می‌توان در جهت مصلحتی اهم اقدام به چنین شرطی نمود (بهجت، ۱۴۲۸ق: ۴/ ۲۷). بسیاری از فقها، با پذیرفتن شرط عدم وطی، از این حکم به طور ضمنی ملاکی برای قبول شرط عدم استیلا نیز دانسته‌اند. چون وقتی امتناع از مباشرت قابل شرط است، امتناع از تولید نسل نیز به طریق اولی قابل اشتراط خواهد بود. از این منظر، شرط عدم استیلا نه نامشروع و نه مخالف مقتضای ذات عقد است (انصاری، ۱۴۱۵ق: ۲۸۱).

در مقابل فقیهانی مانند محقق کرکی مخالفاند و تصریح می‌کنند که چنین شرطی منافات باهدف ازدواج است و از این جهت موجب بطلان عقد می‌شود (محقق کرکی، ۱۴۱۴ق: ۳۹۳/۱۳). محقق داماد بر این باور است که چون یکی از حکمت‌های ازدواج استمرار نسل است، شرط مغایر با آن، مخالف با مقاصد شرعی و عرفی عقد تلقی می‌شود (محقق داماد، ۱۳۸۴: ۳۲۸).
قائلین به شرط عدم وطی با استناد به حق سلطنت انسان بر بدن و مالکیت و سلطنت زن بر رحم خود چنین شرطی را پذیرفته‌اند و همچنین با توجه به پیشرفت‌های علمی که صورت گرفته نمی‌توان چنین استدلال کرد که شرط عدم استیلا به دنبال شرط عدم وطی هست؛ زیرا می‌توان با روش‌های نوین مانند پرورش نطفه و تلقیح آن با تخمک در دستگاه و بیرون از رحم یا با انتقال آن به رحم و همچنین رحم اجاره‌ای بدون وطی صاحب فرزند شد. مشهور فقهای معاصر از جمله آیت‌الله خویی قائل به جواز رحم اجاره‌ای هستند (خویی، ۱۴۱۰ق: ۱/۴۲۸).

در حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده است: «بهترین زنان شما، زنان زاینده و مهربان و پاک‌دامن‌اند» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۲۸/۲۰) و امام محمدباقر علیه السلام در حدیثی به نقل از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «با زنان بکر و زایا ازدواج کنید و با زنان زیباروی نازا ازدواج نکنید که من به زیادی امت شما در قیامت افتخار می‌کنم». (حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۵۴/۲۰) علامه مجلسی در مرآه العقول، اسناد این احادیث را صحیح دانسته و درباره آن می‌فرماید: این احادیث تنها ناظر به استحباب ازدواج با زنان زایا است، نه وجوب آن (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۲۴/۲۰)؛ زیرا در قاعده فقهی «العلل یدور مدارها الحكم» تفاوت بین علت و حکمت وجود دارد؛ بقاء نسل از حکمت‌های نکاح است و علت آن نیست. نکاح‌هایی که موجب توالد نمی‌شوند، مانند ازدواج با افراد معذور الوطی، عقیم یا افراد سالخورده صحیح‌اند و دلالت بر این دارد که استمرار نسل تنها یکی از فواید نکاح است و شرط صحت آن نمی‌باشد نیز بر این نکته تأکید دارند که نکاح برای ایجاد علقه‌ی روحی و جلوگیری از فحشا تشریع شده و استیلا یکی از فواید آن است و مقتضای ذات یا شرط وجوب آن نمی‌باشد، لذا شرط عدم توالد مبطل عقد نیست. بلکه حداکثر شرطی خلاف اطلاق عقد محسوب می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۴۲۴ق: ۲۴/۵؛ شبیری زنجانی، ۱۳۸۲: ۱۳۵۰/۴). با جمع‌بندی آرای فقها و روایات، می‌توان گفت در صورت تعارض بین زوجین اعتبار شرط عدم وطی در فقه امامیه پذیرفته‌شده و از آن قاعده‌ای عام برای جواز شرط عدم استیلا نیز استنباط می‌شود و در صورت چنین شرطی زوجین ملزم به آن می‌باشند.

۴. راهکارهای رفع تعارض

در بررسی حق زوجین این حقوق در برخی موارد با یکدیگر تعارض پیدا می‌کنند و سعی دارند برای اثبات آن حق دیگری را نفی کنند. در هنگام تعارض زوجیه برای اثبات حقوق خود نسبت به موضوع استیلا، با استناد به قاعده تسلط، خود را مستحق سلطنت بر رحم خود می‌داند و معتقد است تا اجازه زوجیه نباشد، زوج حق ندارد منی خود را در رحم او بریزد و حتی اگر جنین منجر به ضرر بر زوجیه شود حق دارد برای جلوگیری از ضرر بدون رضایت زوج، نطفه و جنین را قبل از حلول روح در آن سقط کند. در مقابل زوج نیز خود را مالک منی و سلطنت بر آن می‌داند و قائل است که هر زمان خودش قصد فرزندآوری دارد می‌تواند منی خود را در رحم زن بریزد و حق استیلا را از آن خود می‌داند و چون سلطه بر نطفه دارد می‌تواند از اسقاط جنین گرچه به ضرر زوجیه باشد خودداری کند. برای حل این تعارض نظرات مختلفی ارائه شده که به آن پرداخته می‌شود.

الف. از آنجایی که اصل و مبنا این است که هیچ‌کس حق دخالت در حریم و نفس دیگری ندارد و شرط استیلا مقتضای ذات عقد نکاح نمی‌باشد، شرط هر کدام از زوجین که خواستار عدم استیلا است مقدم هست زیرا تقاضای هر کدام از زوجین در فرزندآوری تصرف در حق دیگری هست.

ب. این گروه حق زوج بر زوجیه را مقدم می‌دانند و قائل‌اند تصمیم‌گیری در خصوص استیلا، انعقاد و سقط نطفه برای زوج است. همچنین جلوگیری زوجیه از فرزندآوری باید با رضایت زوج باشد و زوجیه حق عزل ندارد و نیز با توجه به اینکه ممکن است عزل مانع ارضای جنسی زوج شود، عزل زوجیه با تمکین کاملی که بر وی واجب است منافات دارد. در مقابل جلوگیری و پیشگیری مرد از فرزندآوری، رضایت همسر را شرط نمی‌دانند (طباطبایی یزدی، ۱۴۲۱ق: ۵/۵۰۶؛ صافی گلپایگانی، ۱۳۸۵: ۵۴/۲). اما بدون

اذن او کراهت دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ۲۴۱). برخی از فقها جلوگیری از انعقاد نطفه و استفاده از وسایل جلوگیری از بارداری حتی به صورت موقت مشروط به موافقت زوج را بلامانع می‌دانند (خامنه‌ای، ۱۴۲۰ق: ۳۰/۲). این گروه با توجه به روایات جواز عزل زوج و نیز سلطنت بر منی و عامل اصلی آن در انعقاد نطفه، زوج را محق‌تر در تصمیم‌گیری در فرزندآوری می‌دانند.

ج. ابتدائاً حق فرزند خواهی برای هیچ‌کدام از زوجین وجود ندارد و چنین حقی منتفی است. آن‌ها معتقدند زن حق دارد چنانچه حرامی مرتکب نشود با استفاده از روش‌های پزشکی از بارداری جلوگیری کند. در مقابل روایات عزل مشخص می‌کند که عزل حق مرد است و رضایت زن در این مورد شرط نمی‌باشد و می‌توان چنین برداشت نمود که هر یک از زوج و زوجه نمی‌توانند دیگری را به فرزندآوری اجبار نمایند و حق ممانعت از حمل را دارند (محسنی، ۱۳۸۲: ۵۹/۲). اما چنانچه نکاح مشروط به استیلا باشد نمی‌توانند از بارداری امتناع نمایند.

د. برای هر کدام از زوجین حق باروری وجود دارد و حق کسی مقدم است که تقاضای آن نماید. در ابتدا باید گفت اختلاف‌های ظاهری در روایات باب عزل وجود دارد که منجر به اختلاف در فتاوا شده است. همین طور که برخی فقیهان قائل‌اند عزل زوج دوسویه است از یک‌سو ارتباط با فرزندآوری دارد و از سوی دیگر ارتباط با نیاز جنسی دارد. این مسئله در باب عزل زوجه چون منجر به عدم استمتاع کامل مرد و عدم تمکین کامل زوجه از شوهر می‌شود مطرح است و این ارتباط را می‌توان در دو دسته روایات عزل مشاهده کرد.

دسته اول روایاتی که عزل را حق زوج دانسته است^۱ (حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۱۵۱/۲۰). این حدیث سند آن صحیح و دلالت آن تام می‌باشد. با توجه به این روایات حق استمتاع زوجه محدودتر از زوج می‌باشد و تعبیر روایات بیشتر با حق باروری و فرزند داشتن سازگارتر است و نسبت به حقوق جنسی زوجه توجه کمتری شده است.

دسته دوم روایاتی که حق عزل را برای مرد می‌دانند و به ارضای جنسی زوج بیشتر توجه دارند و قائل‌اند زن باید زمینه برای تمکین مناسب زوج فراهم کند و زن در این خصوص حقی ندارد^۲ (حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ۱۵۰/۲۰). روایان این حدیث همگی ثقه می‌باشند (شیرازی، ۱۳۸۲: ۱۳۶۷/۴).

ممکن است گفته شود تعبیر روایاتی که حق را برای مرد می‌داند مطلق است^۳ (نجفی، ۱۳۶۲: ۱۵۰/۲۰) و زوج هرگونه که بخواهد می‌تواند درباره باروری تصمیم گیرد و نمی‌توان گفت زوجه در فرزندآوری حقی دارد تا آن مقدم شود. پاسخ آن است اولاً: این احتمال وجود دارد که سؤال از امام در خصوص مخالفت زن در فرزندآوری بوده و امام با توجه به آن سخن گفته باشند و زن حق خود را در این زمینه ساقط کرده و حالا نوبت مرد است که در این زمینه تصمیم‌گیری نماید. ثانیاً: اگرچه تعبیر در این زمینه اطلاق دارد ولی باید هر دو دسته روایات را لحاظ کرد و از وجود قیدی که به صورت رضایت یا شرط ضمن عقد برای زوجه آمده است توجه کرد. در این حالت اطلاق روایات حق زوج در باروری با اطلاق روایات حق زوجه در باروری مقید می‌شود و می‌توان چنین نتیجه گرفت: حق باروری برای زوجین وجود دارد و حق کسی مقدم است که خواهان آن باشد. البته این قضیه حکم واقعی اولی است و در صورت تغییر حالات و شرایط ثانوی این حکم قابل تغییر است.

۱. مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ صَفْوَانَ عَنِ الْعَلَاءِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَحَدِهِمَا ع أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ الْعَزْلِ فَقَالَ أَمَّا الْأَمَةُ فَلَا بَأْسَ وَأَمَّا الْحُرَّةُ فَإِنِّي أَكْرَهُ ذَلِكَ إِلَّا أَنْ تَرْضَى أَوْ يَشْتَرِطَ ذَلِكَ عَلَيْهَا حِينَ يَتَزَوَّجُهَا.

۲. وَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْعَاصِمِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ فَضَالٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَصْبَاطٍ عَنْ عَمِّهِ يَعْقُوبَ بْنِ سَالِمٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ ع قَالَ: لَا بَأْسَ بِالْعَزْلِ عَنِ الْمَرْأَةِ الْحُرَّةِ إِنْ أَحَبَّ صَاحِبُهَا وَ إِنْ كَرِهَتْ لَيْسَ لَهَا مِنْ الْأَمْرِ شَيْءٌ.

۳. وَ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْبَرْقِيِّ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْعَلَاءِ بْنِ رَزِينَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي جَعْفَرٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ الرَّجُلُ تَكُونُ تَحْتَهُ الْحُرَّةُ أَوْ يَعْزِلُ عَنْهَا قَالَ ذَاكَ إِلَيْهِ إِنْ شَاءَ عَزَلَ وَ إِنْ شَاءَ لَمْ يَعْزَلْ.

۵. راهکارهای رفع تراحم

حق تولیدمثل و استیلا از جمله مباحثی است که فقها در هنگام تراحم حقوق زوجین راههایی مانند بررسی اهم و مهم، توافق و مصالحه و حسن معاشرت بین زوجین برای حل اختلاف ارائه نموده‌اند:

۵-۱. قاعده اهم و مهم

قاعده اهم و مهم یک قاعده عقلی است که عقل به انتخاب اهم به دلیل اهمیتش و ترک مهم حکم می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۷۲: ۲۴۵). در موضوع حق استیلا زوجین مصادیق تراحم را می‌توان بر اساس حق تولیدمثل زوج با حق سلامت زوجه به دو دسته ایجابی و سلبی تقسیم کرد:

الف. در جنبه ایجابی تراحم، درخواست حق فرزندآوری از سوی زوج ممکن است سلامت زوجه را به خطر اندازد یا بیماری زوجه مانع استیفای حق زوج شود؛ مانند اینکه زوجه بر اثر بارداری دچار بیماری‌های جسمی و افسردگی‌های شدید شود که در این حالت بر اساس قاعده لا ضرر نمی‌توان از او درخواست بارداری داشت و بر اساس قاعده اهم و مهم و تقدم حق حیات، حق سلامت زوجه مقدم بر حق استیفای زوج در فرزندآوری می‌شود و حتی برخی از فقها در چنین مواردی استفاده از روش‌های پیشگیری از بارداری برای حفظ جان زوجه را جایز می‌دانند (حلی، ۱۴۱۳ق: ۴۱۸/۹). همچنین در مواردی که زوج نابارور است زوجه می‌بایست از تلقیح خارج از رحم که در این روش زوجه باید از داروهای تحریک تخمک‌گذاری استفاده کند که منجر به خطر افتادن سلامت روحی و روانی زوجه می‌شود که بر اساس حق تقدم حق سلامت زوجه بر حق تولیدمثل زوج از این کار ممانعت کند؛ اما چنانچه بتوان با پیشگیری‌های پزشکی، آسیب‌های وارده به زوجه یا زوج را کاهش داد به گونه‌ای که سلامت زوجه حفظ شود و زوجین به ویژه زوج به استیفای حق تولیدمثل کمک کند باید اقدام نمود (گروه فقه و حقوق و روانشناسی پژوهشکده ابن‌سینا، ۱۳۸۳: ۲۵۶).

ب. تراحم سلبی حق تولیدمثل زوج با حق سلامت زوجه، در این حالت چنانچه زوج تصمیم به فرزندآوری نداشته باشد ممکن است از روش‌های پیشگیری از بارداری استفاده نماید یا اینکه زوجه را به چنین روش‌هایی اجبار کند یا زوج اقدام به سقط جنین نماید. نظرات فقها در خصوص حق ممانعت از بارداری توسط زوج به سه دسته تقسیم می‌شود:

برخی ممانعت زوج از بارداری را مستقل و نیاز به اجازه زوجه نمی‌دانند (سیستانی، ۱۴۱۷ق: ۴۶۳/۱). بر اساس این نظر چون زوج نیاز به اجازه زوجه ندارد تراحم به وجود نمی‌آید. مگر در مواردی که سلامت زوجه در خطر باشد که در این صورت بر حق استیلا زوج مقدم می‌شود. برخی به کراهت آن قائل‌اند (سیستانی، ۱۴۱۷ق: ۴۶۳/۱)؛ با توجه به کراهت چه میان حق تولیدمثل زوجین تراحم باشد و یا بین حق سلامت زوجه و حق تولیدمثل زوج، در هر صورت حق زوجه مقدم است. گروهی به جایز نبودن اجبار زوجه توسط زوج قائل‌اند (حلی، ۱۴۱۳ق: ۴۱۸/۹)؛ چون حکم صادرشده از سوی فقها عدم جواز می‌باشد در صورتی که شرط ضمن عقد یا مقتضای ذات عقد نکاح باشد در این صورت می‌توان با استناد به قاعده «الحاکم ولی الممتنع» زوج یا زوجه را به این کار اجبار نمود (شهید ثانی، ۱۴۱۰ق: ۱۱۸/۵). از دیگر حالات سلبی، زمانی که زوج بدون دلیل بخواهد اقدام به سقط جنین نماید و از این روش از فرزندآوری جلوگیری کند. فقها برای سقط جنین قائل‌اند چنانچه قبل از دمیده شدن روح باشد مشروط به اینکه خطری غیرقابل جبران برای مادر نداشته باشد برگزیده‌اند، اما چنانچه بعد از دمیده شدن روح باشد حتی اگر جان مادر نیز در خطر باشد جایز نمی‌دانند (شهید ثانی، ۱۴۱۰ق: ۳۸۵/۵). به جزء آیت‌الله خویی که حکم به جواز داده‌اند (خوئی، ۱۴۱۰ق: ۱۹۶/۲). در اینجا حق ثالث که همان حق حیات جنین می‌باشد بر حق تولیدمثل پدر مقدم است و اسقاط جنین از سوی زوج حرام است.

۵-۲. لزوم حسن معاشرت زوجین

در حوزه خانواده مصادیق حسن معاشرت و حکم آن‌ها همچون مدیریت خانواده، چگونگی نفقه زوجه، محل زندگی مشترک یا اختصاصی، حوزه روابط جنسی زوجین، بچه‌دار شدن و ... متفاوت است. با استناد به قاعده «لزوم حسن معاشرت به معروف» بهتر است در حوزه فرزندآوری مانند دیگر موارد ابتدا زوجین نسبت به یکدیگر تعامل داشته و با حسن معاشرت، مصلحت سنجی و اخلاق حسنه در این مسیر اقدام نمایند. همچنین با استنباط از این قاعده زوجین نمی‌توانند بدون رضایت دیگری از بارداری و بچه‌دار شدن

خودداری کنند، زوجین به ویژه زوجه دارای شخصیت و کرامت انسانی است نمی‌توان با قهر و اجبار طرفین را به این امر خطیر و بزرگ وادار کرد. این مسئله در خصوص دوره‌های زمان بارداری و تعداد فرزندان نیز صدق می‌کند و نباید آن را به راحتی با مسائل زناشویی یکی دانست و در این رابطه تصمیم‌گیری کرد. حسن معاشرت، رعایت حال یکدیگر کردن و با توافق، مشورت و همدلی در این مسیر جلو رفتن به مراتب بهتر از قهر و اجبار در این مسیر هست. به عنوان نمونه چنانچه زوج با فرزندآوری به دلیل هزینه‌های بالای زندگی و مشکلات مالی و نفقه مخالف باشد، همراهی و مشارکت زوجه در امورات زندگی می‌تواند مؤثر واقع شود و نیز در مواردی که زوجه بنا به دلایلی همچون ضرر داشتن جنین در دوران بارداری با مشکلات ژنتیکی و حتی ضررهای دوران شیردهی مخالف باشد می‌تواند با همراهی زوج اقدام رحم اجاره‌ای یا روش‌های نوین بارداری نمایند و یا برای دوران شیردهی اجیر بگیرند.

همچنین اگر زنی تجربه مادر شدن را نداشته و از طرفی خواهان و علاقه‌مند به فرزندآوری باشد و همسرش نسبت به این خواسته او بی‌اعتنایی کند، بی‌تفاوتی مرد در این خصوص جایز نیست و ترک دستورات الهی و مصداق آشکار معاشرت به معروف نداشتن است. چنانچه زوجین آمادگی لازم به لحاظ بچه‌دار شدن و تربیت فرزند نداشته باشند، بهتر است زوجین برای جلوگیری از اختلاف با گفت‌وگو و سازش با راه‌حلی صحیح و منطقی به توافق برسند زیرا حقی مشترک برای دو طرف محسوب می‌شود و قرآن نیز با دستور صریح زوجین را به گفت‌وگو و سازش دعوت می‌کند و چنین می‌فرماید: «وَأْتِمِرُوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ ۚ»؛ میان خود به نیکی مشورت و سازش کنید. (طلاق: ۶).

بحث

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که استیلااد، به عنوان یکی از آثار متعارف و مقتضیات اطلاق عقد نکاح، نباید به طور مطلق در برابر قواعد فقهی قرار گیرد؛ لذا هرگونه شرط مبنی بر نفی کامل آن، با مقتضای ذات عقد در تعارض است. نوآوری این تحقیق در تفاوت با پژوهش‌های پیشین، در این است که برخلاف مطالعات گذشته که استیلااد را یا صرفاً در قالب آثار نکاح و یا از زاویه شروط ضمن عقد بررسی کرده‌اند، این مقاله حق استیلااد و قواعد حاکم بر تراحم حقوق زوجین را به صورت منسجم تحلیل می‌کند. برخلاف دیدگاه‌های پیشین که مبانی سلطنت زوج بر منی و سلطنت زوجه بر بدن را به صورت مجزا و متعارض مطرح می‌کردند، این تحقیق نشان می‌دهد نه سلطنت بر منی و نه سلطنت بر بدن، به تنهایی مجوز نقض مصالح اهم یا ورود ضرر قابل توجه به طرف مقابل نیست. هر دو مبنا در چارچوب قواعد عام مقیدند همچنین، برخلاف پژوهش‌هایی که حسن معاشرت را صرفاً یک توصیه اخلاقی می‌دانند، این پژوهش آن را مبنای الزام‌آور در تنظیم روابط زوجین بررسی می‌کند. مقتضای حسن معاشرت اقتضا می‌کند که طرفین به سمت تفاهم و همکاری حرکت کنند. در مقابل، اگر استمرار این خواسته موجب ضرر یا حرج قابل توجه شود، حسن معاشرت نمی‌تواند به ابزار تحمیل یک‌جانبه تبدیل گردد. همچنین با تکیه بر قواعد لاضرر، اهم و مهم و مصلحت‌سنجی، بر ارزیابی موردی و موازنه‌ی دقیق میان مصالح و ضررهای واقعی تأکید می‌ورزد تا از اطلاق حق استیلااد یا حق تمکین جلوگیری کند.

نتیجه‌گیری

تشکیل خانواده و زوجیت مقتضای ذات و هدف اصلی عقد نکاح است. از سویی روابط جنسی و فرزندآوری از حقوق زوجین و مقتضای اطلاق عقد نکاح می‌باشد. با توجه به اینکه استیلااد از حقوق مشترک زوجین است، درخواست فرزند خواهی هر یک از زن و شوهر از دیگری موافق با شریعت، عقلانیت و عرف هست و نوعی معروف محسوب می‌شود و زوجین باید در این زمینه ویژگی‌های شخصی، شرایط خاص و تمامی عوامل مؤثر در اجابت درخواست موردتوجه قرار دهند. در بررسی حق زوجین این حقوق در برخی

موارد با یکدیگر تعارض پیدا می‌کنند و سعی دارند برای اثبات آن حق دیگری را نفی کنند. با استناد به حق عزل و حق سلطنت زوج بر نطفه و نیز حق سلطنت انسان بر بدن و مالکیت زن بر رحم خود زوجین می‌توانند در صورت تعارض حق استیلا و ضرر جدی با استناد به قاعده لا ضرر و شرط ضمن عقد از بارداری و فرزندآوری جلوگیری کنند. در چنین حالتی قاعده لا ضرر اولویت دارد و حق استیلا تعلیق می‌شود. در صورت تراحم حق استیلا و زوجین مصادیق و راهکارهایی از جمله استناد به قاعده اهم و مهم و مصلحت سنجی می‌تواند راهگشا باشد تا تعارض به وجود نیاید. همچنین در فرهنگ غنی اسلام هرچند ازدواج در زمره عقود است اما برخلاف بسیاری از عقود راهکارهای متعددی جهت استحکام عقد نکاح توصیه شده از جمله اصل حسن معاشرت، لذا در شرایط تعارض هم می‌توان از این اصل اخلاقی استفاده کرد و زوجین را به گذشت، تسامح و حسن معاشرت توصیه نمود.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

این پژوهش کد اخلاق را به شماره از کمیته اخلاق دانشکده/دانشگاه دریافت کرده است. نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

مشارکت نویسندگان

جمع‌آوری داده‌ها: عذرا پورمحمودآبادی، عبد الله امیدی فرد؛ تهیه گزارش پژوهش: عذرا پورمحمودآبادی؛ تحلیل داده‌ها: عذرا پورمحمودآبادی، عبد الله امیدی فرد.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر مطالعه متن حاضر و ارائه نظرهای ارزشمند ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

قرآن کریم.

- آخوند خراسانی، محمدکاظم (۱۴۰۶ق). *حاشیه المکاسب*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ابن منظور، جمال‌الدین محمد بن مکرم (۱۴۱۶ق). *لسان العرب*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- انصاری، محمدعلی (۱۴۱۵ق). *الموسوعة الفقهیه المیسره*، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- انصاری، مرتضی (۱۴۱۵ق). *النکاح*، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- انصاری، مرتضی (۱۴۱۷ق). *فرائد الاصول*، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- انصاری، مرتضی (۱۴۲۰ق). *المکاسب*، قم: تراث الشیخ الاعظم.
- ایروانی، باقر (۱۳۸۵). *دروس تمهیدیة فی الفقه الاستدلالی علی المذهب الجعفری*، قم: مؤسسه الفقه للطباعة و النشر.
- بهجت، محمدتقی (۱۴۲۸ق). *استفتائات*، قم: دفتر آیت‌الله بهجت.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۲). *ولایت فقیه*، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵). *حق و تکلیف در اسلام*، قم: اسراء.
- حائری مازندرانی، زین‌العابدین (۱۲۹۶ق). *ذخیره المعاد*، عظیم‌آباد، مطبع صبح صادق.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). *تفصیل وسائل الشیعة إلی تحصیل مسائل الشریعة*، مؤسسه آل‌البتیة عالمگیری لإحياء التراث.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). *وسائل الشیعة*، قم: مؤسسه آل‌البتیة عالمگیری لإحياء التراث.
- حسینی، سید محمدباقر (۱۳۸۸). *تعارض ادله*، قم: آیین احمد.
- حکیم، سید محمدتقی (۱۳۷۹). *فقه برای غرب نشینان مطابق با فتوای آیت‌الله العظمی سیستانی*، ترجمه ابراهیم سید علوی، قم: مکتب آیت‌الله العظمی السید السیستانی.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۳ق). *مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة*، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق). *تذکره الفقهاء*، قم: مؤسسه آل‌البتیة عالمگیری لإحياء التراث.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۴۲۰ق). *أجوبه الاستفتائات*، بیروت: الدار الإسلامیة.
- خوانساری نجفی، موسی؛ محمدحسین نائینی (۱۳۷۳ق). *منیة الطالب*، تهران: المکتبه المحمدیه.
- خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۰ق). *منهاج الصالحین*، قم: مدینه العلم.
- ذهنی تهرانی، محمدجواد (۱۳۶۶). *المباحث الفقهیه فی شرح الروضة البهیة*، قم: وجدانی.
- رجایی، محمد (۱۳۷۹). *المسائل الفقهیه (رساله فی قاعدة الشروط)*، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۰۳ق). *الاعتصام بالکتاب و السنة*، قم: المجمع العالمی لاهل البیت عالمگیری.
- سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۱۶ق). *نظام النکاح فی الشریعة الإسلامیة الغراء*، قم: مؤسسه امام صادق عالمگیری.
- سیستانی، سید علی (۱۴۱۷ق). *منهاج الصالحین*، قم: دفتر حضرت آیت‌الله سیستانی.
- سیوری حلی، مقداد بن عبدالله (۱۴۰۴ق). *التنقیح الرائع*، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- شیرازی زنجانی، موسی (۱۳۸۲). *نکاح*، قم: موسسه پژوهشی رأی پرداز.

- شوشتری مرعشی، سید محمدحسن (۱۴۲۷ق). دیدگاه‌های نو در حقوق، تهران: میزان.
- شهبابی، محمود (۱۳۳۲). قواعد فقه، تهران: دانشگاه تهران.
- شهرکانی، ابراهیم اسماعیل (۱۴۳۰ق). معجم المصطلحات الفقهیه، قم: ذوی القربی.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۰ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، قم: مکتبه الداوری.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۳ق). مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام، قم: مؤسسه نشر و تحقیق المعارف الإسلامية.
- صافی گلپایگانی، لطف‌الله (۱۳۸۵). جامع الأحکام، قم: دفتر تنظیم و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی صافی گلپایگانی.
- صدر، سید محمدباقر (۱۴۱۷ق). بحوث فی علم الاصول، تقریرات سید محمود هاشمی شاهرودی، قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم‌السلام.
- صمدی اهری، محمد هاشم (۱۳۸۲). نسب ناشی از لقاح مصنوعی در حقوق ایران و اسلام، تهران: گنج و دانش.
- طباطبایی یزدی، محمدکاظم (۱۴۲۱ق). العروة الوثقی، قم: جماعه المدرسين فی الحوزة العلمیه مؤسسه النشر الإسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسين حوزه علمیه.
- طباطبایی، محمدرضا (۱۳۸۵). صرف ساده بضمیمه صرف مقدماتی، قم: دارالعلم.
- عاملی شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۱ق). المعه دمشقیه، تهران: انتشارات دارالفکر.
- فاضل لنکرانی، محمدجواد (۱۳۹۶). مکاسب محرمة، قم: مرکز فقه الأئمة الأطهار علیهم‌السلام.
- فتح‌الله، احمد (۱۴۱۵ق). معجم الفاظ الفقه الجعفری، بی‌جا: مطابع المدخول الدمام.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). العین، قم: نشر هجرت.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير للرافعی، قم: مؤسسه دار الهجره.
- گروه فقه و حقوق و روانشناسی پژوهشکده ابن‌سینا (۱۳۸۳). روش‌های نوین تولیدمثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق، قم: بوستان کتاب.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴ق). مرآة العقول فی شرح أخبار الرسول، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدتقی (۱۴۰۶ق). روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه (ط - القدیمه)، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور.
- محسنی، محمد آصف (۱۳۸۲). الفقه و مسائل طبیه، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.
- محقق داماد یزدی، سید مصطفی (۱۳۸۴). بررسی فقهی حقوق خانواده، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
- محقق داماد یزدی، سید مصطفی (۱۳۸۱). قواعد فقه (بخش مدنی)، تهران: سم.
- محقق کرکی، علی بن حسین (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد، قم: مؤسسه آل‌البيت علیهم‌السلام لإحياء التراث.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۴ق). النکاح، گردآورنده: مسعود مکارم و محمدرضا حامدی، قم: مدرسه الإمام علی بن ابی طالب علیهما‌السلام.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۷ق). استفتائات جدید، ج ۲، گردآورنده: ابوالقاسم علیان نژادی، قم: مدرسه علی بن ابی طالب علیهما‌السلام.
- موسوی بجنوردی، محمد (۱۳۷۹). قواعد فقهیه، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمه‌الله.
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۴۲۲ق). استفتائات، قم: جامعه مدرسين.
- موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۹۲). تحریر الوسیله، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار الإمام الخميني رحمه‌الله.
- مومن قمی، محمد (۱۴۱۵ق). کلمات سدیدة فی مسائل جدیدة، قم: جماعه المدرسين فی الحوزة العلمیه مؤسسه النشر الإسلامی.

میرزای قمی، ابوالقاسم بن محمدحسن (۱۳۸۵). رسائل، محقق: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم و عباس تبریزیان، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه.

نائینی، محمدحسین (۱۳۷۳ق). منیه الطالب فی حاشیه المکاسب، تهران: المکتبه المحمدیه.

نجفی، محمدحسن (۱۳۶۲). جواهر الکلام (ط. الحدیث)، قم: مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام.

References

- Akhund al-Khorasani, M. K. (۱۹۸۵). *Hashiyat al-Makasib*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Arabic)
- al-Ansari, M. (۱۹۹۴). *Al-Nikah*. Qom: Majma' al-Fikr al-Islami. (In Arabic)
- al-Ansari, M. (۱۹۹۶). *Fara'id al-Usul*. Qom: Islamic Publications Office. (In Arabic)
- al-Ansari, M. (۱۹۹۹). *Al-Makasib*. Qom: Turath al-Shaykh al-A'zam. (In Arabic)
- al-Ansari, M. A. (۱۹۹۴). *Al-Mawsu'ah al-Fiqhiyyah al-Muyassarah*. Qom: Majma' al-Fikr al-Islami. (In Arabic)
- al-Farahidi, K. b. A. (۱۹۸۸). *Al-'Ayn*. Qom: Nashr-e Hijrat. (In Arabic)
- al-Fayyumi, A. b. M. (۱۹۹۳). *Al-Misbah al-Munir fi Gharib al-Sharh al-Kabir li al-Rafi'i*. Qom: Dar al-Hijrah Institute. (In Arabic)
- al-Hakim, S. M. T. (۲۰۰۰). *Fiqh for Westerners according to the Fatwas of Ayatollah Sistani* (I. Sayyid Alavi, Trans.). Qom: Office of Ayatollah Sistani. (In Persian)
- al-Hilli, H. b. Y. (۱۹۹۲). *Mukhtalif al-Shi'ah fi Ahkam al-Shari'ah*. Qom: Islamic Publications Office. (In Arabic)
- al-Hilli, H. b. Y. (۱۹۹۳). *Tadhkirat al-Fuqaha*. Qom: Al-Bayt Institute for the Revival of Heritage. (In Arabic)
- al-Hurr al-Amili, M. b. H. (۱۹۸۸). *Wasa'il al-Shi'ah*. Qom: Al-Bayt Institute for the Revival of Heritage. (In Arabic)
- al-Hurr al-Amili, M. b. H. (۱۹۹۵). *Tafsil Wasa'il al-Shi'ah ila Tahsil Masa'il al-Shari'ah*. Qom: Al-Bayt Institute for the Revival of Heritage. (In Arabic)
- al-Khoei, S. A. (۱۹۸۹). *Minhaj al-Salihin*. Qom: Madinat al-'Ilm. (In Arabic)
- al-Majlisi, M. B. (۱۹۸۴). *Mir'at al-'Uqul fi Sharh Akhbar al-Rasul*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (In Arabic)
- al-Majlisi, M. T. (۱۹۸۵). *Rawdat al-Muttaqin fi Sharh Man la Yahduruhu al-Faqih*. Qom: Kusha Nabur Islamic Cultural Institute. (In Arabic)
- al-Muhaqqiq al-Karaki, A. b. H. (۱۹۹۳). *Jami' al-Maqasid fi Sharh al-Qawa'id*. Qom: Al-Bayt Institute for the Revival of Heritage. (In Arabic)
- Amili Shahid al-Awwal, M. b. M. (۱۹۹۰). *Al-Lum'ah al-Dimashqiyyah*. Tehran: Dar al-Fikr. (In Arabic)
- Bahjat, M. T. (۲۰۰۷). *Istifta'at*. Qom: Office of Ayatollah Bahjat. (In Persian)

- Fathallah, A. (۱۹۹۴). *Mu'jam Alfaz al-Fiqh al-Ja'fari*. Dammam: Matabi' al-Madkhul. (In Arabic)
- Fazel Lankarani, M. J. (۲۰۱۷). *Makasib Muharramah*. Qom: Center for Fiqh of the Imams of the Ahl al-Bayt. (In Arabic)
- Fiqh, Law, and Psychology Research Group of the Ibn Sina Research Institute. (۲۰۰۴). *Modern methods of human reproduction from the perspective of jurisprudence and law*. Qom: Bustan-e Ketab. (In Persian)
- Ha'iri Mazandarani, Z. (۱۸۷۹). *Dhakhirat al-Ma'ad*. Azimabad: Matba' Sobh-e Sadiq. (In Arabic)
- Hosseini, S. M. B. (۲۰۰۹). *Ta'arud al-Adillah*. Qom: Ayin-e Ahmad. (In Persian)
- Ibn Manzur, J. M. b. M. (۱۹۹۵). *Lisan al-'Arab*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. (In Arabic)
- Iravani, B. (۲۰۰۶). *Durus Tamhidiyyah fi al-Fiqh al-Istidlali 'ala al-Madhhab al-Ja'fari*. Qom: Institute of Fiqh for Printing and Publishing. (In Arabic)
- Jawadi Amoli, A. (۱۹۹۳). *Velayat-e Faqih*. Tehran: Raja Cultural Publishing Center. (In Persian)
- Jawadi Amoli, A. (۲۰۰۶). *Haq va Taklif dar Islam*. Qom: Isra. (In Persian)
- Khamenei, S. A. (۱۹۹۹). *Ajwibat al-Istifta'at*. Beirut: Dar al-Islamiyyah. (In Arabic)
- Khwansari Najafi, M., & Na'ini, M. H. (۱۹۵۴). *Munyat al-Talib*. Tehran: Al-Maktabah al-Muhammadiyah. (In Arabic)
- Makarem Shirazi, N. (۲۰۰۳). *Al-Nikah* (M. Makarem & M. R. Hamed, Comp.). Qom: Madrasat al-Imam Ali ibn Abi Talib. (In Arabic)
- Makarem Shirazi, N. (۲۰۰۶). *New Istifta'at* (Vol. ۲) (A. Alian-Nejadi, Comp.). Qom: Madrasat Ali ibn Abi Talib. (In Persian)
- Mirza-ye Qomi, A. b. M. H. (۲۰۰۶). *Rasa'il (Islamic Propagation Office of the Seminary of Qom & A. Tabriziyan, Eds.)*. Qom: Islamic Propagation Office of the Seminary. (In Arabic/Persian)
- Mohseni, M. A. (۲۰۰۳). *Al-Fiqh wa al-Masa'il al-Tibbiyyah*. Qom: Islamic Propagation Office of the Seminary. (In Arabic)
- Mu'min Qomi, M. (۱۹۹۴). *Kalimat Sadidah fi Masa'il Jadidah*. Qom: Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers. (In Arabic)
- Muhaqqiq Damad Yazdi, S. M. (۲۰۰۲). *Qawa'id-e Fiqh (Civil Section)*. Tehran: SAMT. (In Persian)
- Muhaqqiq Damad Yazdi, S. M. (۲۰۰۵). *A jurisprudential study of family law*. Tehran: Center for the Publication of Islamic Sciences. (In Persian)
- Musavi Bojnurdi, M. (۲۰۰۰). *Qawa'id-e Fiqhiyyah*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian)

- Musavi Khomeini, R. (۲۰۰۱). *Istifta'at*. Qom: Society of Seminary Teachers. (In Persian)
- Musavi Khomeini, R. (۲۰۱۳). *Tahrir al-Wasilah*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Arabic)
- Na'ini, M. H. (۱۹۵۴). *Munyat al-Talib fi Hashiyat al-Makasib*. Tehran: al-Maktabah al-Muhammadiyah. (In Arabic)
- Najafi, M. H. (۱۹۸۳). *Jawahir al-Kalam* (New ed.). Qom: Encyclopedia of Islamic Jurisprudence according to the School of Ahl al-Bayt. (In Arabic)
- Rajaei, M. (۲۰۰۰). *Al-Masa'il al-Fiqhiyyah (Risalah fi Qa'idat al-Shurut)*. Qom: Islamic Propagation Office of the Seminary. (In Arabic)
- Sadr, S. M. B. (۱۹۹۶). *Buhuth fi 'Ilm al-Usul (Reported by S. M. Hashemi Shahroudi)*. Qom: Encyclopedia of Islamic Jurisprudence according to the School of Ahl al-Bayt. (In Arabic)
- Safi Golpaygani, L. (۲۰۰۶). *Jami' al-Ahkam*. Qom: Office of Ayatollah Safi Golpaygani. (In Persian)
- Samadi Ahari, M. H. (۲۰۰۳). *Lineage Resulting from Artificial Insemination in Iranian and Islamic Law*. Tehran: Ganj-e Danesh. (In Persian)
- Shahabi, M. (۱۹۵۳). *Qawa'id-e Fiqh*. Tehran: University of Tehran Press. (In Persian)
- Shaharkani, I. I. (۲۰۰۹). *Mu'jam al-Mustalahat al-Fiqhiyyah*. Qom: Dhawi al-Qurba. (In Arabic)
- Shahid al-Thani, Z. b. A. (۱۹۹۰). *Al-Rawdah al-Bahiyyah fi Sharh al-Lum'ah al-Dimashqiyyah*. Qom: Maktabat al-Dawari. (In Arabic)
- Shahid al-Thani, Z. b. A. (۱۹۹۲). *Masalik al-Afham ila Tanqih Sharai' al-Islam*. Qom: Institute of Publication and Research of Islamic Sciences. (In Arabic)
- Shubayri Zanjani, M. (۲۰۰۳). *Nikah*. Qom: Ray-Pardaz Research Institute. (In Persian)
- Shushtari Mar'ashi, S. M. H. (۲۰۰۶). *New Perspectives in Law*. Tehran: Mizan. (In Persian)
- Sistani, S. A. (۱۹۹۷). *Minhaj al-Salihin*. Qom: Office of Ayatollah Sistani. (In Arabic)
- Siwuri Hilli, M. b. A. (۱۹۸۴). *Al-Tanqih al-Ra'i'*. Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library. (In Arabic)
- Sobhani Tabrizi, J. (۱۹۸۳). *Al-I'tisam bi al-Kitab wa al-Sunnah*. Qom: Ahl al-Bayt World Assembly. (In Arabic)
- Sobhani Tabrizi, J. (۱۹۹۵). *Nizam al-Nikah fi al-Shari'ah al-Islamiyyah al-Gharra'*. Qom: Imam Sadiq Institute. (In Arabic)
- Tabatabai Yazdi, M. K. (۲۰۰۰). *Al-'Urwah al-Wuthqa* (1st ed.). Qom: Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers. (In Arabic)

Tabatabai, M. H. (۱۹۹۵). *Translation of Tafsir al-Mizan*. Qom: Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers. (In Persian)

Tabatabai, M. R. (۲۰۰۶). *Sarf-e Sadeh baddumim-e Sarf-e Muqaddamati*. Qom: Dar al-'Ilm. (In Persian)

Zihni Tehrani, M. J. (۱۹۸۷). *Al-Mabahith al-Fiqhiyyah fi Sharh al-Rawdah al-Bahiyyah*. Qom: Wajdani. (In Arabic)